

DOI 10.36074/logos-28.11.2025.045

НОМІНАЦІЙНІ ТА ЕТНОЛІНГВІСТИЧНІ СПОСТЕРЕЖЕННЯ НАД ПОДІЛЬСЬКИМИ ГОВІРКОВИМИ НАЗВАМИ РІЗДВЯНИХ СТРАВ І НАПОЇВ

Вишневська Єлізавета Ігорівна¹

1. здобувач СВО «магістр»

факультету філології і журналістики імені Михайла Стельмаха

Вінницький державний педагогічний університет імені М. Коцюбинського, УКРАЇНА

У сучасному світі, коли етноси прагнуть глибше усвідомити власну культурну ідентичність, особливої актуальності набуває етнолінгвістика – галузь, що досліджує зв'язки між мовою та різними аспектами матеріальної й духовної культури народу. Як зазначає В. В. Жайворонок, предмет етнолінгвістики охоплює взаємодію мовних, етнокультурних та етнопсихологічних чинників у функціонуванні мови [5, с. 138].

Останні десятиліття позначені зростанням інтересу до номінативного напрямку в мовознавстві, який досліджує процеси творення назв як відображення когнітивної діяльності людини. Отож, номінація виконує функцію збереження та передання культурних сенсів, закріплюючи зв'язок між об'єктами світу й мовною свідомістю народу.

Мова і культура тісно переплетені: історія мовних елементів, їхня етимологія й семантичні трансформації нерідко віддзеркалюють культурні реалії – обряди, ритуали, народне мистецтво. Саме діалекти виступають сховищем традиційної культури, через які простежується національна ідентичність.

Назви страв і напоїв становлять цілісну мовну систему з внутрішніми семантичними зв'язками. Вивчення цієї лексики, особливо пов'язаної з обрядами, здійснюється на перетині діалектології та етнолінгвістики. Дослідники – М. В. Бігусяк, В. Л. Конобродська, І. В. Магрицька, Н. В. Хібеба, В. Ю. Дроботенко – розглядають ритуальну кулінарну лексику як частину народного світогляду.

Мета статті – дослідження способів номінації страв і напоїв, які готують на Різдво, на матеріалі говірок Вінниччини з увагою до зв'язку між мовними

SECTION 17.
PHILOLOGY AND JOURNALISM

одинацями та культурними явищами, що віддзеркалюють національну ідентичність, духовну спадщину українців і регіональну своєрідність подільського мовного середовища.

Емпірична база дослідження – 44 назви обрядових страв, вилучені з діалектних текстів говірок населених пунктів Вінницької області¹.

Спосіб номінації – це сукупність мовних засобів, за допомогою яких здійснюється акт найменування певної реалії дійсності. Він реалізує принципи номінації, спираючись на певну мотиваційну ознаку. Основні способи номінації універсальні, а специфіка системи одиниць визначається їхнім функціональним співвідношенням у межах мови або діалекту.

Семантичний спосіб номінації страв і напоїв, які готуються на Різдво, представлений 3 номінаціями. Він передбачає переосмислення вже відомих слів, зокрема назв основних інгредієнтів страв: *барабол'а* 'страва, яка приготовлена з картоплі' (17); *кабак* 'страва, яка приготовлена з гарбуза' (15); *'риба* 'страва, приготовлена з м'яса риби з використанням різних технологій та спецій' (усі н.п.).

Найбільш широко представлено синтаксичний спосіб номінації – 27 номінацій. Їх поділено на 4 категорії, в основі – моделі утворених словосполучень:

1. «Іменник + прикметник/дієприкметник» (9 одиниць): *горохова каша* 'каша, що готується з розвареного у воді гороху з додаванням вершкового масла та приправ' (2); *домашня коубаса* 'ковбаса, яка приготовлена в домашніх умовах за різними індивідуальними рецептами' (4, 13); *капуста тушана* 'страва з капусти, яка готується шляхом тушкування' (усі н.п.), *капуста тушена* 'т.с.' (9, 13), *капуста тушина* 'т.с.' (17); *квасоля варена* 'страва з квасолі, яка приготовлена шляхом варіння' (16); *пшоняна каша* 'різновид каші, яка приготовлена з пшоняної крупи' (8, 14); *сало за печене* 'тваринний підшкірний жир, приготовлений шляхом запікання' (4-5); *хлібний квас* 'напій, який готується із хліба та його шматочків шляхом бродіння' (13).

Зафіксовані в говірках назви страв та напоїв, які готуються на Різдво, мають вагомe етнолінгвістичне значення, оскільки демонструє збереження в

¹ 1. с. Журбинці Хмільницького р-ну, 2. с. Дзюньків Вінницького р-ну, 3. с. Шевченка Вінницького р-ну, 4. смт Турбів Вінницького р-ну, 5. с. Дяківці Вінницького р-ну, 6. с. Мізяківські Хутори Вінницького р-ну, 7. с. Новоживотів Вінницького р-ну, 8. с. Якубівка Вінницького р-ну, 9. с. Митки Жмеринського р-ну, 10. с. Каришків Жмеринського р-ну, 11. с. Вербка Гайсинського р-ну, 12. с. Демівка Гайсинського р-ну, 13. с. Жван Могилів-Подільського р-ну, 14. смт Кирнасівка Тульчинського р-ну, 15. с. Озаринці Могилів-Подільського р-ну, 16. с. Садківці Жмеринського р-ну, 17. с. Велика Киріївка Гайсинського р-ну.

народному мовленні лексичних одиниць, що репрезентують давні кулінарні традиції, обрядову символіку та способи приготування святкових страв. Через мову розкривається не лише зміст поняття традиційної обрядової страва, а й етнокультурний досвід, що передається між поколіннями.

Номінація *капуста 'тушана* 'страва з капусти, яка готується шляхом тушкування' є однією з найпоширеніших у подільських говірках, адже вона зафіксована в усіх населених пунктах досліджуваної території. Також трапляються фонетичні варіанти *капуста 'туше'на* (9, 13), *капуста 'тушина* (17). У с. Дзюньків Вінницького р-ну засвідчено такий спосіб приготування страви: *Б'рали ц'у капусту і накидали м'н'аса / накидали листочка / це ўсе накидали і ў 'п'іч / і так во'но тушило'а ўсе //* (2). У зазначеному мікротексті чітко простежується структура приготування, що відображає типовий для народного мовлення спосіб передачі кулінарного досвіду: перелік дій передається формами дієслів у минулому часі множини з послабленим граматичним значенням (*брали, накидали, тушилось*).

2. «Іменник в Н.в. + прийменник З/С + іменник в Ор.в.» – ця модель представлена в 14 номінативних одиницях: *ва'реники з йаг'ід'ми* 'невеликі варені вироби, зліплені з прісного тіста та начинені ягодами' (8), *ва'реники з 'йагодами* 'т.с.' (10, 14, 17), *ва'реники з йаг'іт'ками* 'т.с.' (12), *ва'реники з йаг'ід'ми* 'т.с.' (12); *ва'реники з 'нагутом* 'невеликі варені вироби, зліплені з прісного тіста та начинені нагутом' (13); *ва'ренички с шквароч'ками* 'невеликі варені вироби, зліплені з прісного тіста та заправлені шкварками' (4); *голу'т'ці с п'шоном* 'страва з м'ясного або іншого фаршу, тушкованого в капустаєних листках, яка приготовлена з додаванням п'сона' (6, 10), *го'луб'т'ці з п'шо'на* 'т.с.'; *капус'н'ак з гу'л'ійом* 'рідка овочева страва, зварена на олії переважно з квашеної капусти з додаванням інших продуктів та спецій' (5); *'коржі з 'маком* 'прісні коржі, що готуються із солодким маковим соусом' (5); *пир'іж'ки з го'рохом* 'страва з тіста, що випікається із додаванням горохової начинки' (2); *пир'іж'ки з 'маком* 'страва з тіста, що випікається із додаванням макової начинки' (2, 6); *'пончики з гри'бами* 'смажені пиріжки круглої форми з грибами' (6).

Так, номінація *ва'реники з 'нагутом* 'невеликі варені вироби, зліплені з прісного тіста та начинені нагутом' вербалізує кулінарний процес, який тісно пов'язаний із використанням місцевої рослинної сировини – нуту, що в с. Жван Могилів-Подільського р-ну має діалектну назву *нагут*. *Ну на'гут це та'ка / ти не' з'найеш та'койі рос'лини // це'тоже з бо'бових // та'ке йак го'рох во'но / но во'но 'має сво'ю // 'тоже йіх / т'ре'ца фа'сол'і / шоб та'к'і во'ни були гус'т'і / тве'р'д'і' 'тоже часне'чку ту'да до 'них о'л'ійі т'рохи і то'д'і начи'є н'айец'а ва'реники //* (13). В описі, як ми бачимо, відображено не лише технологічні деталі, а й специфіку побутового мовлення, у якому фіксуються локальні знання про продукти, їхні

SECTION 17.

PHILOLOGY AND JOURNALISM

властивості та функції в обрядовій страві. Також фіксуємо фонетичний варіант *фа'сол'і*, уживаний не в множині, а в однині (*трєц'а фа'сол'і*), бо є результатом перезвуку /a/ «...у голосний переднього ряду /i/ після м'яких приголосних у закономірній позиції для цього процесу – на морфемному стику основи з флексією» [1, с. 47]. Крім того, за спостереженнями І. В. Гороф'янюк, варіанти цієї лексеми з початковим *кв*- та *ф*-членують говірки Вінниччини на північні та південно-західні, саме «...в останніх поширена назва з початковим *ф*-, що залишився від запозиченого з пол. *fasola* [1, с. 47].

3. «Іменник + прикметник/дієприкметник + прийменник + іменник» – така модель представлена з 3 номінативних одиниць, зокрема: *ка'пуста к'вас'ана с ква'сол'ойу* 'страва з капусти, яка готується шляхом проквашування з додаванням квасолі' (6); *ка'пуста 'туше'на з гри'бами* 'страва з капусти, яка готується шляхом тушкування з додаванням грибів' (11); *'мн'асо 'варене у горш'ков'і* 'страва з м'яса, яка приготовлена шляхом варіння в горшочках' (14).

4. «Іменник + прийменник + іменник + сполучник + іменник» – за такою моделлю побудована лише 1 номінатив одиниць – *го'луг'ці с д'л'ійойу і ци'бул'койу* 'страва з м'ясного або іншого фаршу, тушкованого в капустяних листках, яка приготовлена з додаванням олії та цибулі' (6).

Словотворчий спосіб у межах дослідженої лексики представлений 14 номінативними одиницями. Він передбачає створення нових назв за допомогою формальних мовних моделей, зокрема афіксальних засобів, словоскладання та основоскладання.

Назви страв і напоїв, утворені за допомогою суфіксів:

1. -оч- + -к-: *би'точки* 'страва, яка приготовлена із попередньо відбитих шматів м'яса' (7); *гри'бочки* 'солодке печиво, яке приготовлене з використанням форми грибочків' (5);

2. -н- + -як-: *капус'н'ак* 'рідка овочева страва, зварена переважно з квашеної капусти з додаванням інших продуктів та спецій' (2-5, 8);

3. -к-: *го'р'ішки* 'солодке печиво, яке приготовлене з використанням форми горішків' (5); *пир'ішки* 'страва з тіста з різноманітними начинками, яка випікається або смажиться' (1, 4-6), *пир'іжки* 'т.с.' (17); *пампуш'ки* 'невеликі булочки, круглі, пишно виготовлені із дріжджового тіста, з житнього, пшеничного, гречаного чи змішаного пшенично-гречаного борошна, а також з різними начинками' (1, 4);

4. -ець-: *холо'дец'* 'холодна страва у вигляді застиглого густого бульйону з подрібненими шматочками м'яса' (усі н.п.), *хо'ло'дец'* 'т.с.' (3), *кол'дец*, *холо'дец* 'т.с.' (16);

Назви страв і напоїв, утворені за допомогою префіксів:

-уз-: *уз'вар* 'напій, який готується із сухофруктів' (1, 4).

Назви страв і напоїв, утворені за допомогою префіксів і суфіксів:

1. -од- + -н-: *одб'їўн'ї* 'страва із м'яса, різані, попередньо відбиті, шматки м'яса, зажарені в яйці або в клярі' (11);

2. -на- + -нік-: *на'л'їсн'їки* 'тонкі млинці з різною начинкою' (2, 11).

Особливу етнолінгвістичну цінність має номінаційна одиниця, яка була засвідчена в с. Журбинці Хмельницького р-ну – *книш'ї* 'житній, рідше пшеничний хліб з борошна тонкого помелу'. Етимологія слова не цілком визначена, проте є припущення про його грецьке походження (гр. *κνίδα* – «запах і пара жирного печеного м'яса») [4, с. 474]. Натомість засвідчено його обрядову силу, символічну роль святкової трапези: *Йак йїх готували / зви'чайнїй 'житн'їй х'лїп / на 'ц'ому пе'ченийї / на чї'рен'ї от / но 'перед тим йак йд'го 'виробили / то 'треба було 'маковими го'лоўками / прик'расити йд'го / 'каже / е йак при'ходили кол'аднї'ки / ви наї ви'нос'те 'д'ад'ку 'книшку / бо 'ўпушчу в 'хату'миш / то це так та'кїй дї'зайн / то це так йд'го прикра'шали / йак на'Паску пї'чут' пас'ки / це пї'чут' книш'ї' // (1). Дослідивши номінації обрядових хлібів в центральноподільських говірках І. В. Гороф'янюк констатує «широке обрядове використання книша, але всі форми обрядодій зосереджені навколо сакральної функції хліба – їжа для померлих» [2, с. 865]. У різних регіонах України книш має локальні відтінки значення: на Гуцульщині – страва з картоплі та бринзи, на Закарпатті – круглий хліб із кукурудзяної муки з овечим сиром, у бойків – пиріг із прісного тіста, спечений на капустяних листках [6, с. 98].*

Отже, можна припустити, що книш виступає важливим символом Різдва, виконуючи функцію не лише харчу, а й маркера святкової підготовки та гостинності, зберігаючи при цьому мовну й кулінарну традицію громади.

У всіх обстежених населених пунктах на Святвечір готують також *кут'у* 'традиційна страва новорічно-різдвяного циклу, що готується з ячмінних або пшеничних зерен та вживається із солодкою підливою та медом' (усі н.п.), *кут'ї'у'т.с.*' (15). У діалектних текстах, натрапляючи на цю номінацію, ми можемо виокремити інформацію про особливості приготування та споживання цієї обрядової страви: *Ха'з'аїка 'ц'у кут'у розми'нала пше'ничну запраў'л'ала ўже / вд'на 'брала ў ма'к'їтру / а мак 'терли ш ў ма'к'їтр'ї / 'брали ма'к'їтру о / і ўже за'праў'лану кут'у / 'несла 'покут'а / а на 'покут'ї 'п'їд кут'у сти'лили с'їл'... ту час'ник о / сти'лили 'с'їно покри'вали і 'несли ма'к'їтру і / ха'з'аїка ни'се і 'каже / їде кут'а на 'покут'а / а 'курочка на 'йаїц'а / по'ставила с'їдайе ї 'квокче // (1). Інший мікротекст фіксує локальну кулінарну варіацію – приготування рідкої куті, що досягається шляхом розведення відвареної пшениці з теплою водою з маком, медом та узваром: *Кут'у готували по 'рїзному / ў 'нашому на'приклад сїл'ї / готували р'їт'ку кут'у та'ку шчо ва'рили пше'ничку 'ставили / це на**

SECTION 17.

PHILOLOGY AND JOURNALISM

'покут'а 'пот'ім с 'покут'а / 'брали накй'дали ў 'миску роз'водили / у 'теплу во'дичку і з 'маком і з 'медом і з уз'варом і кй'дали цу'керки ту'ди так шоб 'д'іти / зад'хотити д'ітеї шоб 'йіли // (3). Особливу увагу привертає звичай додавати до страви цукерки – своєрідний спосіб заохотити дітей, щоб вони долучалися до святкової трапези. Це свідчить про гнучкість традиції та їх адаптацію до потреб родини, де сакральна страва частково перетворюється на елемент святкового частування.

Зафіксовані назви страв на Різдво демонструють, як етнолінгвістичні одиниці відтворюють практичну сторону побуту та святкову обрядовість. Тексти вербалізують послідовність приготування, особливості споживання обрядових страв, водночас зберігаючи мовні особливості діалектів. Народне мовлення виступає засобом комунікації кулінарного досвіду між поколіннями. Страви виконують символічну функцію, поєднуючи харчову й святкову ролі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

- [1] Гороф'янюк, І. В. (2020). Ботанічна лексика центральноподільських говірок: структурна організація та ареалогія (монографія) / відп. ред. П. Ю. Гриценко. Вінниця: ТОВ «ТВОРИ».
- [2] Гороф'янюк, І. В. (2023). Номінація хліба в українських центральноподільських говірках: загальнослов'янський етнолінгвістичний контекст. *Slavia Orientalis*, LXXII(4), 863–875. <https://doi.org/10.24425/slo.2023.148590>
- [3] Мельничук, О.С. (ред.) (1985). Етимологічний словник української мови в 7 т. Київ: Наукова думка. Т. 2: (Д–Копці).
- [4] Словник української мови в 11 т. (1973). Київ: Наукова думка. Т. 4: І–М.
- [5] Слухай, Н. В. (2008). Жайворонок, В. В. Українська етнолінгвістика. Нариси [Реценція]. *Мовознавство*, (4–5), 138–140.
- [6] Яценко, С. А. (2010). Гуцульські назви продуктів харчування, страв і напоїв у романі Петра Шекерика-Доникова «Дідо Іванчик». *Вісник Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника. Філологія*, 15–16, 97–102.